

РЕЦЕНЗІЇ

Крижановська О.О.

Таємні організації: масонський рух в Україні. – К.: Наш час, 2009. – 200 с.

Українська історіографія досі приділяє масонській проблематиці вельми скромну увагу, значно меншу, ніж російська, тим більше західноєвропейська. Тому вихід у видавництві «Наш час» нової науково-популярної монографії О.О.Крижановської (у серії під красномовною назвою «Невідома Україна») не може залишитися непоміченим. У ній на основі представницької джерельної бази висвітлюється історія руху «вільних мулярів» в Україні середини XVIII – початку ХХІ ст.

Авторка приєднується до думки дослідників, що «королівське мистецтво» – явище загадкове та надзвичайно багатомірне. Це й своєрідна віра (всі світові релігії «брати» вважають недосконалими, минуцями, але при цьому вшановують культ Вищої істини чи Великого архітектора Всесвіту та закривають доступ у ложі «дурним безбожникам»), і філософія, й культура (адже вони видавали книги та часописи; крім того, серед «вільних мулярів» було багато всесвітньо відомих літераторів, музикантів, науковців, театральних діячів тощо), і соціальна етика й мораль та при потребі законспірована політична організація, хоча масонський канон, відображений у «Книзі статутів» Джеймса Андерсона, не схвалює відповідну діяльність «братів», здатну їх пересварити. Ця вражаюча багатогранність ордену засвідчується вже самим переліком прізвищ найбільш видатних масонів Західної Європи, Росії й Америки (с.18, 83). Залишається лише пошкодувати, що в книзі відсутній аналогічний перелік визначних українських «вільних мулярів», що його відкрив би, наприклад, Григорій Сковорода.

Слідом за іншими дослідниками «вільномулярства» авторка проводить думку, що хоча у масонстві домінувало космополітичне начало, проте сподіваної єдності серед представників «королівського мистецтва» не існувало. В періоди міжнародних конфліктів «брати», як правило, підтримували політичний курс урядів своїх держав і опікувалися формуванням власної національної еліти. У німецьких, англосаксонських та скандинавських течіях «свою енергію вони спрямували в русло філантропії, розробки орденських ритуалів, морального самовдосконалення. Масони ж Франції, Італії, Іспанії, Португалії та країн Латинської Америки перебували в опозиції до своїх урядів й підтримували радикально налаштовану буржуазію, котра поривалася до влади. Благодійності та обрядовій діяльності вони приділяли вельми обмежену увагу, більше віддавалися політичній боротьбі, хоч за статутом і не повинні були цього робити» (с.35).

В праці стисло розповідається про організаційні структури масонського ордену, основні напрямки, що існують у рамках останнього, а також про роль у його практиці власних ритуалів та символіки. Особливу увагу дослідниця приділила розробці «вільними мулярами» досконалої й складної системи конспірації, здатної забезпечити ложах («майстерням») традиційне «втаємничення» і вберегти їх від репресій із боку каральних органів держави.

Не пройшов повз увагу авторки й гострий конфлікт між масонами та католицькою церквою, викликаний їх безкомпромісною антиклерикальною позицією і задекларованим прагненням покласти край «тиранії політичній та церковній». Дослідниця пов'язує «шалену антикатолицьку кампанію» й урядову спробу насадити суспільству «культ Вищої справедливості» під час Французької революції кінця XVIII ст. з тією обставиною, що вожді останньої – Марат, Дантон та інші яacobинці – були членами масонських лож (с.36).

Авторка торкається найбільш яскравих сторінок історії «вільних мулярів» Англії, Франції, Німеччини, Італії, Польщі, Росії й США і переконливо показує,

що їм у багатьох із цих країн нерідко доводилося вести відчайдушну боротьбу за виживання. При цьому вона цілком слушно наголошує, що окремі масонські організації (наприклад, у XIX ст. Великий Схід Франції) в обставовці недоброзичливого ставлення до них широкої громадськості та ворожого – з боку католицької церкви посприяли зокрема переходу до обов'язкового світського навчання, боротьбі з тяжкими недугами, скасуванню смертної кари, виступали проти дискримінації жінок і зробили низку інших важливих послуг суспільному прогресу (с.39, 160).

Чільну увагу в праці приділено «вільним мулярам» Польщі та особливо Росії. Думається, це цілком виправдано. Адже саме з ними був якнайтісніше пов'язаний цей рух в Україні. Масони зокрема «пояснювали відсталість Польщі пануванням у ній католицької ідеології, духовним застоєм суспільства» (с.49). Їх представники активно включилися в патріотичний рух за відродження Великої Польщі. Схильність до політичної діяльності демонстрували «брати» і в Російській імперії; вони сповідували ідею ліберальних перетворень у державі та взяли активну участь у декабристському русі. Дослідниця вважає, що особливістю російського масонства був не лише активний потяг до діяльності на політичній ниві, а й не менш сильний його ідейний вплив на дворянську молодь, менш гострий конфлікт між ним і офіційною в Російській імперії православною церквою аніж той, котрий мав місце між католицизмом та «королівським мистецтвом» у Західній Європі, а також між релігією й «вільними мулярами» в США (с.55).

У монографії здійснено спробу з'ясувати, чи було «регулярним» «масонство Керенського» («думське масонство»), що прийшло у 1910-х рр. як суто політичне явище на зміну ліберальному «масонству Ковалевського». Висновок, котрий логічно робить авторка, невтішний: «Впроваджені до наукового вжитку джерела надто суперечливі, щоб на їх основі можна було впевнено висвітлити цю сторінку масонської біографії» (с.68).

В праці з'ясовується, хто з відомих громадських і політичних діячів царської імперії початку XX ст. був членом масонської організації «Великий схід народів Росії», котру саме роль відіграла ця остання у поваленні самодержавства, як ставилася вона до українського національно-визвольного руху. Дослідниця дійшла важливого висновку про те, що керівництво «братів» зуміло пожати плоди Лютневої революції 1917 р. й долучилося до активної участі в діяльності новостворених владних структур (9 членів Тимчасового уряду були «вільними мулярами»), але при цьому «не зуміло ні припинити розвал армії, ні подолати наростаючу економічну кризу, ні запобігти політичному хаосу, ні зберегти Росію «єдиною та неділюмою» й, таким чином, тільки розчистило шлях до влади більшовикам» (с.81–83).

О.Крижановська слушно зазначила, що «масонство постачило Росії на початку XX ст. з свого середовища не лише політиків, а і десятки видатних діячів культури», вмістивши їх неповний список. Гадаємо, що для такої ґрунтовної праці цього замало. Внесок «братів» у тодішній духовний та морально-етичний розвиток країни варто було б, на нашу думку, висвітлити докладніше, тим більше, що вже існують перші відповідні наукові напрацювання, що не тільки висвітлюють окремі сторінки історії «королівського мистецтва», а й містять досить оригінальні думки щодо інтерпретації його діяльності¹.

Найбільшу цінність у праці становлять розділи, присвячені масонському рухові безпосередньо в Україні, котрий досі комплексно не вивчений. Авторка ще 1998 р. опублікувала своє перше монографічне дослідження на цю тему, в якому вмістила назви понад 70-ти масонських лож, що існували і діяли на українських землях із фрагментарними даними про їх особовий склад, та окремий перелік призвищ вітчизняних «вільних мулярів», котрий нараховував майже півтисячі імен².

Історію «королівського мистецтва» в Україні О.Крижановська поділяє на такі чотири періоди: 1) середина XVIII ст. – середина 20-х рр. XIX ст.; 2) середина 20-х рр. XIX ст. – кінець XIX ст.; 3) початок XX ст. (до 1919 р.) й 4) кінець 80-х рр. XX ст. – початок XXI ст. Висновки відносно цього хронологічного поділу зроблені нею на основі великої джерельної бази й логічно обґрунтовані.

На думку авторки, твердження С.Єфремова про те, що прототипом масонських лож в Україні були братства XV–XVII ст., базується на суто зовнішніх ознаках і не враховує відмінностей між їх ідеологією та ідейними принципами останніх, що ґрунтувалися на християнських засадах (с.84–85). «Королівське мистецтво» в Україні, попри наявність у ньому місцевих елементів, загалом мало загальноєвропейську спрямованість. Воно, хоч і з'явилося вперше на українських теренах у волинському селі, все ж зосередилося в містах та містечках (головним чином у Києві, Житомирі, Одесі, Полтаві, Кременчуці й ін.). На думку дослідниці, якщо в Галичині та на Правобережжі рух «вільних мулярів» у другій половині XVIII – на початку XIX ст. зазнав переважно польських впливів, то на Лівобережжі, а також Слобожанщині – російських (с.86–87); однак «в Україну масонство проклало собі й самостійні шляхи, непольські та неросійські» (с.89). Ідейним натхненником його стало проповідництво Григорія Сковороди (за словами М.Грушевського, «сковородинство»). Роль каталізатора «королівського мистецтва» на українських землях відіграли наприкінці XVIII ст. Французька революція й інкорпорація Правобережжя до складу Російської імперії. Адже в Україні знайшли притулок чимало французьких і польських масонів, що не лише розширило масштаби тамтешнього відповідного руху, а й певною мірою політизувало його.

Характер діяльності масонських лож в Україні першої чверті XIX ст. докладно показано на прикладі харківської «майстерні» «Вмираючий Сфінкс» та полтавської – «Любов до істини», керівництво котрої підтримувало зв'язки з декабристами. Думається, цей вибір дослідниці пояснюється не стільки їх роллю у вітчизняному русі «вільних мулярів», скільки станом джерельної бази, інформація якої не завжди є достатньо повною.

Авторка переконливо доводить, що масонство в Україні після офіційної забрани у 1822 і 1826 рр. таємних організацій не припинило свого існування, а лише посилило свою конспіративність та що воно дедалі більше набувало політичного забарвлення, хоча до початку XX ст. не стало суто таким явищем (с.104).

Цікавим сюжетом монографії є вміщені в ній матеріали про можливу причетність до «вільномулярства» членів Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847 рр.) і зокрема Тараса Шевченка. Ці сюжети, думається, потребують подальшої наукової розробки саме у контексті історії масонства України XIX ст.

Новою сторінкою історії вітчизняного масонського руху стала поява в Україні на початку XX ст. «політичного» «королівського мистецтва», котрому дослідниця приділяє чільну увагу. Інформацію про нього вона черпає переважно з даних мемуаристики, в тому числі й масонської, та свідчень окремих представників «вільних мулярів» на допитах у НКВС.

О.О.Крижановська аргументовано доводить свою думку про те, що з ініціативою створити в Російській імперії «політичне» масонство виступили саме київські ложі (с.119). Основною метою останнього були повалення самодержавства і побудова демократичного суспільства. До складу «майстерень» вербували й залучали впливових осіб найрізноманітніших політичних орієнтацій, за винятком анархістів і чорносотенців. Ложі підпорядковувалися Великому сходу народів Росії та керувалися його статутними нормами. Традиційними масонською символікою й обрядовістю вони займалися здебільшого про людське око, майже повністю зосереджуючи свою діяльність на політичній боротьбі. Для досягнення своїх цілей на цій ниві «вільні муляри» активно використовували свою законспірованість та широкі зв'язки у верхах, встановлені шляхом «обплутування» високопосадовців. Багато уваги приділяли «брати» й адміністративному просуванню один одного (с.141–143), що сприяло проникненню членів лож в усі важливі сфери життя суспільства.

Авторка не без підстав вважає, що масони прямо були причетними до Лютневої революції 1917 р. На її думку, вони перебрали державну владу до своїх рук, однак скористалися цим своїм успіхом так і не спромоглися.

О.О.Крижановська далека від того, щоб ідеалізувати масонський рух в Україні першого двадцятиріччя XX ст. Вона докладно описує незгоди серед «вільних мулярів» щодо вирішення складної проблеми – національного питання, неоднакове ставлення «братів» до воєнної політики уряду у роки Першої світової війни,

до німецької окупації України навесні 1918 р. Не могли дійти згоди поміж собою провідники вітчизняного масонства й на ґрунті особистих відносин. Давалася визнає застаріла недуга національної інтелігенції поклатися не на власні сили, а на чужу допомогу. Але головним вразливим місцем «королівського мистецтва» в Україні початку ХХ ст., на слухну думку авторки, була відсутність у нього єдиної політичної програми, котра б дозволила зосередити увагу виключно на ключових питаннях подальшого розвитку суспільства.

У монографії дається характеристика окремих провідників вітчизняного масонського руху – М.Грушевського, М.Василенка, С.Єфремова, А.Ніковського, С.Петлюри, П.Скоропадського та ін., наводяться слушні міркування дослідниці відносно того, коли саме окремі з них стали «вільними мулярами» і що саме спонукало їх приєднатися до «королівського мистецтва».

У боротьбі проти більшовиків масони, як зазначає авторка, були одностайними, проте їх непримиренна позиція зазнала поразки. Не змогли вони й домогтися визнання міжнародним відповідним рухом, тобто так і залишилися на узбіччі останнього – «нерегулярними». 1919 р. їхні провідники подалися в еміграцію.

Дослідниця встановила, що наприкінці 80-х рр. минулого, ХХ ст. масонський рух в Україні став поступово відроджуватися. 2005 р. п'ять «майстерень», що розпочали свою діяльність у Києві, Львові, Харкові та Одесі, утворили Велику ложу України, котру урочисто відкрили Велика національна ложа Франції, а також Велика ложа Австрії. Запрацювали в Україні й парамасонські організації – Ротарі-клуб, Великий пріорат ордену Святого Станіслава та ін. О.Крижановська вважає, що ця суспільна сила змогла б зробити вагомий внесок у боротьбу з наростаючим у країні сутяжництвом, здатним ускладнити правову систему до абсурду, і падінням моральності.

Слушними додатками до тексту монографії є вміщені в ній хронологічна таблиця, словник термінології й символіки «братів», список рекомендованої літератури та поради, з якими саме музейними експозиціями варто познайомитися, щоб отримати додаткову інформацію про масонську сторінку історії України (с.169–199). Варто, на нашу думку, особливо підкреслити, що дану монографію супроводжують добре підібрані кольорові й чорно-білі ілюстрації, що представляють собою не тільки портрети видатних «братів», а і масонську символіку, знайомлять читачів з особливостями зображень на знаках, вживаних у ритуалах.

Монографія О.О.Крижановської, поза сумнівом, знайде свого читача не тільки серед науковців, а й викличе інтерес у багатьох шанувальників вітчизняної історії. А ще вона послужить надійним підґрунтям для подальшої наукової розробки масонської тематики, потреба в якій, безперечно, існує. Адже дана наукова праця – плід великих зусиль із дослідження сутності, форм та результатів діяльності «вільних мулярів» – тільки початок розробки оригінальної, складної й важливої проблеми.

¹ Пиксанов Н.К. Массонская литература // История русской литературы. – Москва; Ленинград, 1947. – Т.4; Острецов В. Массонство, культура и русская история. Историко-критические очерки. – Москва, 1998. – 696 с.; Киясов С.В. Массоны в век Просвещения. Становление интеллектуального феномена. – Саратов, 2006. – 483 с.; Немировский А.И., Уколова В.И. Свет звёзд, или Последний русский розенкрейцер. – Москва, 1994. – 416 с.; Лейтон Л.Дж. Эзотерическая традиция в русской романтической литературе. Декабризм и массонство. – Санкт-Петербург, 1995. – 253 с.

² Крижановська О.О. Таємні організації в громадсько-політичному житті України (масонський рух у ХVІІІ – на початку ХХ ст.). – К., 1998. – 134 с.